

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EİF /MQM/ Elm-Təhsil -1-2016-1(26)-71/07/5

Könül Səmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
samedovakonul74@mail.ru

**Qırçaq dil qrupunun fonetik sistemində işlənən uzun saitlər və
Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsində izləri**

Açar sözlər: qırçaq, sait, şimal qrupu dialekti, Azərbaycan dili.

Ключевые слова: кипчак, гласные, северные групповые диалекты, азербайджанский язык.

Key words: kipchack, vowels, Northern group dialects, Azerbaijani language.

Türk dillərinin saitlər sistemində səkkiz qısa, səkkiz uzun saitin mövcud olması türkologiyada artıq qəbul olunmuşdur. Qırçaq qrupu türk dillərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, qırçaq qrupuna daxil olan dillərin ümumi fonetik formasında saitlərin sayı ondur: *a, e, e', ı, e, i, u, ü, o, ö*.

Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi, şimal qrupu dialekt və şivələrində də dilimizdə mövcud olan 9 saitin hamısının uzun tələffüz edilən variantı vardır.

Türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialektlərinin də saitlərin uzanması mənşə etibarilə iki qismə ayrılır: ilkin və sonrakı uzanma [2, s.17-21]. Azərbaycan dili şivələrində sait səslərin uzanması məsələsindən ilk dəfə N.Aşmarin bəhs etmişdir. O, 1926- ci ildə nəşr etdirdiyi əsərində Nuxa şivələrində bəzi sözlərdə saitin uzun tələffüz olduğunu göstərmişdir. N.İ.Aşmarin uzun saitlərə aid verdiyi nümunələr arasında *sarii*., *qarii*., *barii*., *morii*., *xarii*.: kimi sözlər də vardır. Oğuz rayonu şivələrində ikihecalı sözlərin ilk hecasında *a* saitin uzanma xüsusiyyətini A.Hüseynov da qeyd etmişdir: *a:ri*, *qa:ri*, *sa:ri*, *da:ri*, *ma:rix-moruq*, *ya:zi-çöl* və s.

Bir çox dialektoloqlar – A.Vəliyev, R.Rüstəmov, M.İslamov, A.Axundov və başqaları müxtəlif bölgənin dil sistemində işlənən uzun saitlər haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. M.Şirəliyev əvvəllər saitlərin ilkin uzanmasının çox zəif halda bəzi şivələrdə (Şəki) saxlandığını qeyd etsə də,

sonralar bu fikrindən uzaqlaşmış, Azərbaycan dilçiliyində ilkin uzanma olmadığını qeyd etmişdir [7, s. 14].

Şimal qrupu dialekt və şivələrində uzun saitlərin uzanmasını yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iki formada-sonrakı uzanma və fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma forması geniş yayılmışdır. Şimal qrupu dialektlərində qeyd etdiyimiz kimi ilkin uzanma yox, sonrakı uzanma daha fəaldır. Yerdə qalan hissə isə ikinciyə fonetik mövqeyindən asılı olan uzanmaya daxil olur, uyğun gəlir. Fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma Şəki şivələrində birinci hecası açıq və yarımçıq, ikinci hecası isə qapalı saitlərdən ibarət olan ikihecalı sözlərdə $\bar{a}$, $\bar{e}$, $\bar{o}$, $\bar{\bar{o}}$ saitlərinin uzun tələffüz olunması halı yayılmışdır. Uzanma xüsusiyyəti daha çox sonor samitlərdən (r, l) əvvəl müşahidə olunur: $q\bar{a}:ri$, $s\bar{a}:ri$, $\bar{a}:ri$, $d\bar{e}:rin$, $s\bar{e}:rin$, $g\bar{e}:ri$, $q\bar{o}:pux$, $m\bar{o}:rux$ və s. lakin fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma samitlərin sözdəki mövqeyi və yeri ilə əlaqədardır.

M.Resenin bu növ uzanmanın türk dillərindən başqırd, qazax, qırğız, qaraçay dillərində və xakas dilində müşahidə edildiyini qeyd etmişdir [6, s.42-58]. Sadaladığımız türk dillərində şimal qrupundan fərqli olaraq, açıq və yarımçıq saitlər uzanır. Şimal qrupu türk dillərində isə yalnız açıq hecəyə özünü göstərir [4, s.6-10]. Dialekt və şivələrimizin vokalizm xüsusiyyətlərindən biri də burada uzun saitlərin geniş yayılmasıdır. Burada elə bir sait tapılmaz ki, onun uzun variantı olmasın. Bu qrup dialektlərdə Azərbaycan dilində olan 9 saitin hamısı uzanır.

Dilin ən qədim dövrlərinə aid hadisə olan ilkin uzanma çuvaş və yakut dillərində daha çox özünü göstərir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ilkin uzanma çox zəif halda bəzi sözlərdə özünü göstərir. Bu xüsusiyyəti bir neçə sözdə Şəki dialektində ($sa:ri^i$, $qa:ri^i$, $ba:ri^i$, $mo:rux$ və s. sözlərdə) görə bilərik. Bəzi dilçilər ilkin uzanmanın saitlərin etimoloji yox, fonetik mövqeyindən asılı olduğunu qeyd etmişlər. M.Reseninə görə saitlərin fonetik uzanması oğuz qrupu dillərilə bərabər Volqaboyunda yaşayan qırpaq mənşəli xalqların şivələrində də vardır. Sadəcə oğuz mənşəli sözlərdə fonetik uzanma həm açıq, həm də qapalı hecədə, qırpaq mənşəli sözlərdə yalnız açıq hecalarda və sonor samitlər olan l və r səslərindən sonra daha çox baş verir.

E.Əzizov Azərbaycan dilinin Şəki, Oğuz, Göyçay, Başkeçid və Quba şivələrində daha çox yayılmasını bu hadisənin mərkəzinin məhz şimal bölgəsində olduğunu qeyd etmişdir. Lakin E.Əzizov bəzi hallarda bu bölgədə göstərilən sözlərdəki ilkin uzanma halları ilə razılaşmır. O, S.Mollazadənin Qax rayonu şivələrindəki ilkin uzanmaya aid verdiyi 80 sözün ilkin uzanma səbəblərini fonematik səciyyə ilə əlaqələndirir. Bu ləhcədə belə sözlərin sistemli şəkildə müşahidə edilməməsi, bunların başqa türk dilləri ilə

(türkmən, yakut) paralellik təşkil etməməsi Qax rayonu şivələrində ilkin uzun saitlərin mövcudluğunu şübhə altına alır [3,s.14]. E.Əzizovla hardasa razılaşımaq olar, ona görə ki, Mollazadənin verdiyi sözlər içərisində ləzgi və ingiloy sözləri çox verilmiş və qarışdırılmışdır. Məsələn, *O, xıdl* sözünü rus dilində “nəvə” deyə qeyd edir. Əslində bu söz tamamilə başqa mənada “qardaş və ya bacı uşağı” kimi işlənir.

Bəzi türk dillərində, məsələn, qırğız türkcəsində uzun saitlər fonetik xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, sait səslərin fonetik uzanması mənə fərqi yaradır: *er* “kişi, ər” və *e:r* “eyer, əgər”; *suq* “qısqanclıq, həsəd” və *su:q* “soyuq”; *toq* “tox” və *to:q* “toyuq”; *can* “yan, yön” və *ca:n* “yağış”; *en* “en, //genişlik və *ē:n* “kimsəsiz, tənha”; *uq-* “dinləmək, eşitmək”, *ū:q-* “zəhərlənmək”; *sök-* “sökmək” və *sō:k* “sümük” və s.

Yuxarıda gördüyümüz kimi ilkin uzanma şimal ləhcələrindən yalnız müəyyən qisim sözlərdə Qax və Şəki dialektlərində özünü göstərir. Ümumiyyətlə götürdükdə isə ilkin uzanmanı şimal ləhcələrinə o qədər də şamil etmək olmaz.

Türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilinin şimal qrupu ləhcələrində də sonrakı uzanma daha geniş yayılmışdır. Saitlərin sonrakı uzanması hadisəsi şivələrdə tarixən mövcud olmuş yazılı abidələrin faktları ilə də təsdiq olunur. Sonrakı uzanma müəyyən samitin düşməsi nəticəsində meydana gəlir. Şimal qrupu dialekt və şivələrində də sözlərdən *b, ğ, d, z, k, y, n, l, r, h* səslərinin birinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu hal iki cür olur.

1) Hec bir xarici təsir olmadan, sözdən bu və ya başqa samitin düşməsi nəticəsində sait uzanır.

2) Səs düşülməsi və uzanma sözlərə müxtəlif şəkilçilərin əlavəsi ilə əlaqədar olur.

Sonrakı uzanmaya şimal qrupu dialektlərində aşağıdakı formalarda rast gəlinir.

a: a səsinin aşağıdakı formada uzanan hallarına rast gəlinir:

1. Səslərdə *ğ, n, l, r* samitlərindən hər hansı biri düşərsə, bu zaman *a* səsi uzanır. Məs.: Şəki şivələrində *xanım-xa:m, fağır-faa:r, çağır-ça:r*, (Aş.G,Zun), Qax-Zaqatala şivələrində *dağlıq-da:lx, aşağı-aşa,axtarır -axta:r* (Çob, Baz.) *bağırır//baarı* (Qəb. Tik., Oğ.Bux). Qax, Balakən, Qəbələ, Oğuz rayonlarında *uşağı-uşā:, qabağında-qavā:nda, qırā:ğ-a-qıra:, axta:rır-axta:r- və s.* formalarına rast gəlmək olur.

2. Sözlərə şəkilçi artıran zaman *l və r* səsinin zəifləməsi nəticəsində *a* səsi uzana bilir. Bu hal daha çox Şəki dialektlərində, Qaxın Marsan kəndində və Zaqatalanın Bəhmədli kəndlərində də eyni fonetik formada deyilir. Məs.: *alıbdı-a:ıtdı//galıtdı, qalıbdı-qa:ıtdı// qalıtdı, gəlibdi, ga:ıtdı//galıtdı, yuxarı-da-oxa:da* və s.

3. Bir qrup ərəb və fars mənşəli sözlərdə və bəzi sözlərin ortasında və sonunda *h* səsinin düşməsi nəticəsində *a* səsi uzanır: *bahadır-bā:di*, (Şəki) *məsləhət-məslā:t*, (Zaq. Qım), *İbrahim- İvrā:m* (Zaq. Qım), *günah-günā:*, (Bal. Mah.) və s.

4. Bəzəndə sadəcə sözlərin sonunda uzun tələffüz olunur. Bu daha çox Qax, Zaqatala, Balakən, Oğuz-Qəbələ şivələrində daha çox baş verir. Sadəcə sözlərin sonunda *a* saiti uzun tələffüz olunur, məs.: *galsaa:*, *baxsaa:* *qoysaa:* *disaa:* və s.

Saitlərin uzunması halları şimal qrupu dialektlərinə yaxın olan şərq qrupu dialektlərindən Dərbənd dialektlərində də eyni formada baş verir. Bəlli samitlərin düşməsi nəticəsində saitlər uzanır (*u, e, ı* saitlərindən başqa). Qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax dilinin fonetikasında da *a* səsi (və həmçinin *o, u, ı, e* saitləri də uzun tələffüz edilir.) Məs.: anlautda *ba:ru- getmək*, *ka:yk- əyilmiş*. İnlautda *bila:mik – sıyx*, *tırnauş- oğurluq*: postlautda- *tırna:k – ayaq*, *jilista:r- yığıncaq* və s.

i: i səsinin aşağıdakı şəraitdə uzanma halları baş verir:

1. Sözlərdə *n, r, y* səslərindən biri düşərsə, *i* səsi uzanır. Bu hal həmçinin sözə şəkilçi qoşularəkən də baş verir. Şəki dialektlərində digər rayonlardan fərqli olaraq, *j* səsinin düşməsindən əvvəl başqa bir fonetik hadisə baş verir. Belə ki, *j* səsi qarşısında işlənən *a, ə, e* səsləri əvvəlcə *i* səsi ilə əvəzlənir, sonra isə *j* səsinin düşməsi ilə *i* səsi uzanır. Bu zaman uzanma həm anlautda, həm də inlautda müşahidə olunur, məs.: *dayımın-dayī:n*, *keçinin-keçī:n*, *cijinin-cijī:n*, *dədəsinin-dədəsī:n*, *işləyir-işlī:r*, və s. (Şə. Lək., Göy..). Bu formaya şimal qrupu dialektlərinin digər bölgələrində də, (məs.: Zaq, Qax, Bal, Qəbələ rayonun Nic, Oğuzun bəzi kəndlərində də) rast gəlmək olur. Məs.: *xarablayıb-xarabli:*, *olmayıb-olmī:tdi*, *bilirəm-bī:ləm*, *gətiririk-gəfi:rik*.

2. Digər bir forması sözlərin tərkibində *l* və ya *r* səsinin zəifləməsi nəticəsində *i* səsinin uzanmasıdır. Bu xüsusiyyətə əsasən *l* və *r* səsləri ilə bitən feillərin nəqli keçmiş zamanının III şəxs tək və cəmində işləndikdə rast gəlmək mümkündür. Məs., *deyibdi-deyi:tdi*, *bilibdi-bilī:di* (Ş), *yediribdi-yedirī:di*. *Nənəm hindicə uşā: yidiri:di* (Zaq. Bəh.).

3. Musa İslamov *i* saitin digər uzanma formasına Şəki dialektlərinin söz köklərindən *n* və *y* səslərinin düşməsi ilə də baş verdiyini göstərmişdir. Məs.: *insan-ī:san*, *ciji-cī:i*, *ıynə -ī:nə* və s. [4, s. 9].

4. Bu səsin uzun tələffüzünə ədəbi dildə olduğu kimi, ərəb-fars mənşəli sözlərdə də rast gəlmək olur. Bu tip sözlər ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də xduzun tələffüz olunur, məs.: *zi:nət*, *ni:zə*, *vi:ran* və s.

ı: ı səsinin uzun tələffüzü.

1. Bu səsin uzanması halları da sözlərdən *ğ, n, r* samitlərindən birinin

düşməsi nəticəsində *ı* səsinin uzanma hallarıdır. Bu uzanma hadisəsi həmçinin sözə şəkilçi qoşulması nəticəsində də baş verir. Məsələn, *Otin hamsı:n ata verdx*, (cığır-cı:r) (Qax, Bal., Zaq., Mux.,Uzun tala). *Qocalar o biri otaxda i:kindi namazı qıllar* (qılırlar) (Şə.,Qax, Zaq.). *Havların hamsı:n tutdurcaxdı, yoxsə ho dincalmaz* (Qəb., Nic).

2. Bəzən nəqli keçmişin III şəxsinin tək və cəmində I samitinin zəifləməsi nəticəsində *ı* səsi uzana bilir. Bu həm Şəki şivələrində, həm Oğuz-Qəbələ, həm də Qax-Zaqatala şivələrinin bəzi kəndlərində işlədilir. Məs., *dağılmışdır//dağıl:tdı, qırılmışlar//qırıldılar* (Şə., Zəy., Baq.) *baxılıbdı – baxılı:tı* və s.

ə: ə səsinin uzanması aşağıdakı kimi formalaşır:

1. Söz köklərindən **y, z, l** səslərindən birinin düşməsi nəticəsində *ə* səsi uzanır. Məs.: *qayır- qā:r, əziz- ā:z, dəyirmi- dā:rimi. Havı mənin qonşu dünyada en ə:zz adamdı* (Zaq., Bal.,), Xə:l (Xəlil) baba havnı alif maa: (Zaq.Qım).

2. Sözlərdə **ğ, m, n, r** səslərindən birinin düşməsi nəticəsində *ə* səsi uzanır. Bu hal digər saitlərdə olduğu kimi şəkilçi artırıldıqda baş verir: *ənim-ā:m, xəstələnirəm-xəstā:nəm, hərlənmək-hərrānu:x*, (Şə., Zaq., Bal., Oğ., Qəb.).

3. Bu xüsusiyyət *mən, sən* şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik, yönük, təsirlik hallarında və mənimki, səninki yiyəlik əvəzliliklərində də özünü göstərir. Məs.: *mā:m. sā:n. mā:, sā:mā:ki, sā:k*, (Şə., Qax, Bal., Qəb., Oğ.)

4. Ərəb mənşəli sözlərdə *h* səsinin düşməsi nəticəsində *ə* səsi uzanır, məs.: *səhər-sā:r, şəhər-şā:r, vəhşi-vā:şi*. Və ya *Gece heyete düşməğa qorxiysənki və:şi heyvanlar oliy*. (Zaq. Baz)

Uzun *ə* saiti qıpçaq qrupu türk dillərindən qırğız, noqay, qazax türkcəsində də özünü biruzə verir. V.V.Radlov, qırğız türkcəsinin Şimal dialektlərindən yığdığı materiallara əsaslanaraq, qırğız türkcəsinin sait sistemində doqquz sait müəyyən edir: *a, ā, e, o, ö, ı, i, u, ü*. Halbuki V.V.Radlovun göstərdiyi doqquzuncu sait olan */ā/* saiti, yalnız Cənubi Qırğız dialektlərində Alay, Oktyabrsk, Nokat rayonları dialektləri kimi özünü biruzə verir.Məsələn, Oktyabrsk royonu dialektində *kāllā*“kəllə”, *salla* “sarıq”, “*tāştāgan*” buraxmış və s; no:qay dialektində *kātā*“böyük”, *tākā*“təkə” və s. Daha çox alınma sözlər tərkibində iştirak edən */ā/* saiti, qazax türkcəsində ilk hecadan əvvəldə gəlir, lakin qırğız türkcəsinin cənub dialektlərində, özbək türkcəsindəki kimi ikinci hecada da görünməkdədir. */ā/* saiti isə qıpçaq qrupunun şimal dialektlərində müşahidə olunmur.

Samitin düşməsi ya da diftonqlaşmasıyla iki sait səslənmə (Artikulation) və eşitmə (Akustik) cəhətdən tam yaxınlaşaraq uzun saite çevrilir. Beləcə iki heca yerinə yalnız bir heca qalmış olur: Ortaq türkcə, *ayır*

>qırğızca ō:r; Ortaq türkcə, *yeğen*>qırğızca *ce:n*; Ortaq türkcə *oyul*>qırğızca ū:l. Qırğız türkcəsi uzun saitlərin ortaya çıxmasına görə şimali-şərqi Türk ləhcələri sahəsindən Altay, Tuva, Xakas, Şor türkcəsi ilə birlik ifadə edir: Ortaq türkcə *yoyan*>Qırğızca *co:n*, Altay türkcəsi *yo:n*. Qırğız türkcəsindəki uzunluqlar, xüsusiyyətə bağlı olaraq dodaqlanmayan /a:/, /e:/ və dodaqlanan /o:/, /u:/, /ö:/, /ü:/ şəklində ikiye ayrılarsa, tarixi baxımdan dodaqlanmayan uzun saitlərin dodaqlanan uzun saitlərdən əvvəl ortaya çıxdığı ifadə edilmişdir. Qırğız türkcəsinin uzun saitləri orta q türk dillərinin şimal və cənub dialektlərində də özünü büruzə verir. Lakin Talas və Çatkal kimi bəzi cənub dialektlərində tək hecalı köklərdə və bəzən az miqdarda başqa mövqələrdə /o:/, /ö:/, /u:/, /ü:/ uzun saitləri /ow/, /öw/, /uw/, /üw/ diftonqlarına dəyişir. Bundan başqa bir neçə dialektə, məsələn /e:/-nin ən qədim formada qarşılığı *eye, ege* “sahib” mənasında saxlanmışdır [5, s. 34].

e: e səsinin uzanması halları aşağıdakı kimi baş verir.

1. Sözlərdə **d, k, y, r** samitlərindən birinin düşməsi nəticəsində **e** səsi uzanır. məsələn: *çiyə-lək-çe:lex, dəyişmək-de:ş, reyhan-ire:han, dərman-de:rman, kəklik-ke:hlix, verir-ve:r ceyran-ce:ran, getməyir-getme:rəm* (İsm.) və s. *Stolun üste ire:yhan yığıf düzsax bidee olsa civin olmuyasıdı* (Zaq.,Qım).

Uzun **e** saiti qıpçaq qrupu dillərində də öz əksini tapmışdır. Burada **e, ə** saiti ilə müqayisə edilir. Onların oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli şəkildə aşağıdakı kimi izah olunur.

V.Radlov da Qazax türkcəsi üçün iki cür **e** saiti təsbit etmişdir: /e/ və /ə/. Bunlarda: birinci yalnız kök hecada görünə bilər və xüsusilə ön səs vəziyyətində ikən az qala *iə* tərzində bir diftonq kimi tələffüz edilir: şəkilçisi = *iəki*.

İkincisi isə ilk hecadan sonra, ya da şəkilçilərdə görünən nisbətən açıq /ə/ saitidir. Diqqət edilməsi lazım olan əsas meyar bu gün qazax türkcəsi qrammatikalarında və Sovet Türkologiyasında qazax türkcəsi üçün fonem olaraq təyin olunan /ə/ ilə V.Radlovun göstərdiyi /ə/-nin tam fərqli saitlər olmasıdır. /e/ saiti qazax türkcəsində örnək səs (*anlaut*) vəziyyətində ikən daima /ⁱe-, /^ye/ tərzində açıq bir diftonq halında tələffüz edilir, daxili səs vəziyyətindəki /e/ də kök hecada ikən irəli hecalardakı vəziyyətinə görə nisbətən qapalı tələffüz olunur. V.Radlovun ifadə etdiyi əsas fikir budur. Halbuki söz əvvəlindəki, ya da ilk hecadakı /e/ ilə sözün başqa yerindəki /e/ saiti arasında fonem dəyərində bir fərq yoxdur. Buna görə bu gün qazax qrammatikalarında /ⁱe-, /^ye/ diftonqu /e/ saitinin söz əvvəlində qazandığı bir tələffüz xüsusiyyəti olaraq görülür. Bugünkü qazax türkcəsi qrammatikalarında fonem olaraq qiymətləndirilən /ə/ isə tamamilə fərqli bir

saitdir, bu səs qazax türkcəsində əsl sait deyil, alınma bir səsdir.

Qazax, qaraqalpaq və noqay türkcəsində alınma sözlərdəki /ə/ əvvəllər /a/-nın incə bir fonetik variantı kimi çox güman ki, istifadə olunmuşdur. /ə/ saiti qazax, qaraqalpaq və noqay türkcəsində məhdud sayda türkcə sözlərdə də olduğu üçün fonem dəyəri qazandıqı iddia edilsə də, bu səsin türkcənin səs tarixi baxımından etimoloji bir təməli yoxdur. Aje “nənə, ata tərəfdən”, *məñgi* “bengü”, *təñir* “tanrı” kimi az miqdarda sözdə isə eyni samitlərin bu dəfə artırıcı təsiri olduğu düşünülə bilər. “*Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov*”da qazax türkcəsinin Koşayaş mahalı dialektindəki *bətir* “qəhrəman” kimi nümunələrdəki vəziyyət, iki hecalı sözlərdəki *i*-umlaut hadisəsi olaraq qiymətləndirilmişdir. Yazı dilində də *tətti* “dadlı, şirin; ləzzətli”, *bəybişe* “Kuma olan arvadlardan böyük olanı, böyük xanım”, *bəyterek* “çox uzun”, *təñerteñ* “sabah” kimi az sayda nümunə vardır. *əy* “ah”, *əyt* “dayandırmaq, ya da çağırmaq” mənalarında iribuynuzlu heyvanlar üçün səslənir”, *əri-beri* “elə-belə, aşağı-yuxarı” və s.

o: o səsinin uzanması halları aşağıdakı formada baş verir:

1. Sözlərdə *v*, *b*, *ğ*, *y*, *l*, *n*, *r* samitlərindən birinin düşməsi ilə *o* səsi uzanır. Məsələn, *tovlamaq-tō:la*, *ovmax-ō:r*, *ovlamaq-ō:lamaq*, *ovçu-o:çu* (Şə, Baş.G), *sovurmaq-sō:rur*, *hovuz-hō:uz* (Oğuz), *boğmaq-bō:urux*, *qorxur-qō:xii* (Zaq., Çob., Baz., Qım.), *toyux-to:ux*, *soyux-so:uxvə s. Ho uşaxlar havı qoca kişidan neteri qoxiylər bi allah biliy* (Bal., Mah.).

2. Nəqli keçmiş zamanın III şəxs tək və cəmində *l* səsinin zəifləməsi nəticəsində *o* səsi uzana bilir. Məs.: *olubdu-ō:lıtdı*, *dolubdu-dō:lıtdı*. (Zaq. Bəh)

3. M.Şirəliyev *o* saitinin uzanması haqqında qeyd edərkən *nə* sual əvəzliyi və *ol* köməkçi feilinin birləşməsi nəticəsində uzandığını da göstərmişdir: *no:lar*, *no:oldu*, *no:lar* və s.

u: u səsinin uzanması:

1. Əksər hallarda sözlərə müəyyən şəkilçilərin artırılması nəticəsində uzanır. Bu daha çox sonu *r* samiti ilə bitən indiki zaman fellərində *r* samitinin düşməsi nəticəsində baş verir. Məs.: *oturur-otū:r*, *vurur-vū:r*, *durur-dū:r*. *Hayndı qonaxları yola salıf biz də du:rux* (Şəki, Layski).

2. Şəkilçidə *n* səsinin düşməsi nəticəsində *ū*: səsi uzun tələffüz oluna bilir. Məs.: *gəlirsūz*, *dimisūz*, *gördūz*, *hammūz*, *qonsūn* və s.

3. *O* və *bu* işarə əvəzlilikləri yiyəlik halda, öz əvəzliyi isə II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işləndikdə *u* səsi uzana bilir. Məs.: *onun-ū:n*, *hunun-hū:n*, *bunun-bū:n*, *özünüz-özüz*. (Zaq., Şə., Qax, rayonlarının müxtəlif kəndlərində) *Humun uşax bilmiyif gəlif bizin toogu aparıfdı* (Zaq. Qım.).

4. Bəzi sözlərdə *r* səsinin zəifləməsi nəticəsində *u* səsi uzanır. Bu

hadisəyə ancaq *r* ilə bitən feillər nəqli keçmiş zamanın III şəxs tək və cəmində işləndikdə təsadüf olunur. Məs.: *vurmuşdur-vu:utdu, oturubdu-otu:uddu, vurubdu-vu:utdu* və s. (Şə., Qax, Zaq., Bal., Oğ.).

ü: ü səsinin uzanması halları:

Sözlərdən *y, n, r* səslərindən birinin düşməsi nəticəsində *ü* səsinin uzanması baş verir. Bu hal iki formada baş verir:

1. Heç bir şəkilçi artırmadan söz kökündəki *y* düşür, *ü* uzanır. Məs.: *şüyüd-şü:t, diyyü-düü:, cüyür-cüü:r*.

2. Sözlərə yiyəlik hal və indiki zaman şəkilçisi artırarkən *n* və *r* səsi düşür və *ü* səsi uzanır. Məs.: *günün-gü:n, üşüyür-üşü:r, gözləyir- gözdü: və s.*

ö: ö saitinin uzanma halları aşağıdakılardır:

1. Sözlərdən *b, h* və *y* səslərindən biri düşərsə, *ö* səsi uzun tələffüz olunur. Məs.: *Bənövşə-bənö:şə, dövrə-dö:rə, dövlət-dö:lət; möhkəm-mö:kəm, köhnə-kö:nə;* (Şə., Zaq, Bal, Qax.) (*Qonşuu dörəsinə iki qanfit qoyuf vermax lazımdı.* (Zaq., Qım,) *Qu, ho yeşihdeyi kö:nə paltalları qapıya gelən kişiya nimağa vermiysən.* (Zaq., Beh.), *höyüş-hö:ş, döyüş-dö:ş, söyüş-sö:ş; Hava yağışdidi ho ipdeyi donnar höyüşdü. Yığıf götürmax lazımdı* (Zaq. Qım.).

2. Uzun *ö* səsi *l* və *r* səslərinin zəifləməsi nəticəsində də meydana çıxıb bilər. Bu, tekhecalı feillərdə nəqli keçmiş zamanın III şəxsində özünü göstərir. Məs.: *ölübdü-ö:ldü, bölübdü-bö:ldü, götürdü-gö:rüdü və s.*

3. Uzun *ö* səsi gör feili indiki zamanda işləndikdə kökdəki *r* səsinin düşməsi nəticəsində də meydana çıxıb bilər: *gö:r, gö:rəm, gö:rsən və s.*

Qərb qrupu dialektlərində bəzən *g* səsinin düşməsi nəticəsində də *ö* səsinin uzanması baş verir. Məs.: *ona görə/ onö:rə və s.*

N.İ.Aşmarin Şəki dialektlərində səsin dərəcəsinə görə uzun saıtları növlərinə tətbiq etmişdir. Onun fikrincə, həmçinin bu səsi *ö* saıtında da görmək olar.

Qıpçaq qrupu türk dillərindən nümunələrə diqqət yetirək: Qırğızca: *ba:* “baha”, *nasa:t* “nasi:hat”, *co:p* “cəva:b”, *şa:r* “şəhr”, *to:p* “tava:f”, *ba:na* “baha:nə”, *kö:r* “gövhər” və s.

Beləliklə, aydın olur ki, şimal qrupu dialekt və şivələrində uzun saıtların uzanması iki formada-sonrakı uzanma və fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma formasında geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ilkin uzanma çox zəif halda bəzi sözlərdə özünü göstərir. Türk dillərində olduğu kimi şimal qrupu ləhcələrində də sonrakı uzanma daha geniş yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Z. Köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1958. Azərbaycan Universiteti. 481 s.
2. Bayramov İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 252 s.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 348 s.
4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Az.SSR.EA. Bakı, 1968, 273 s.
5. Батманов И. А. Грамматика киргизского литературного языка. Часть I. Фонетика и морфология. Фрунзе. 1987.
6. Расанен М. Материалы по исторической фонетике тюрских языков. Тер. А. А. Юлдашева. М. Издательство иностранной литературы, 1955, с 48
7. Ширалиев М.Ш. Дialeкты и говоры азербайджанского языка. Пед. А. Щербак. Баку, Элм, 1983, с. 14, 196 с. [3]

Konul Samedova

Long vowels used in the phonetic system of the Kipchak language group and traces in the northern dialect of the Azerbaijani language

Summary

The article is about long vowels that are used in the phonetic system of the Kipchak language group. According to our research, the extension of the long vowels in the North group dialect and pole is widespread in two forms - the form of lengthening, which depends on the subsequent length and phonetic position. Initial of the long vowels in dialects and accents of Azerbaijani language are observed very weak, in some words. In the Azerbaijani language as in the Turkic languages, the subsequent extension of vowels is spread in the northern group dialects widely.

Конуль Самедова

**Длинные гласные, используемые в фонетической системе
кипчакской языковой группы, и следы на северном диалекте
азербайджанского языка**

Резюме

В статье речь идет о длинных гласных, которые используются в фонетической системе кипчакской языковой группы. Согласно нашим исследованиям, расширение длинных гласных на диалекте и акценте Северной группы широко распространено в двух формах - форме удлинения, которая зависит от последующей длины и фонетического положения. Иными словами, начальные длинные гласные в диалектах и акцентах азербайджанского языка очень слабы. На азербайджанском языке, как и в тюркских языках, последующее расширение гласных широко распространено в диалектах северной группы.